

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

**شناختی بر هنر سازه‌های
دیوان خاقانی و منظومه‌های نظامی
از دیدگاه فرمالیستی**

نویسنده:

سعید نجفی

www.katibehnovin.ir

سرشناسه	: نجفی، سعید، ۱۳۶۳ تیر
عنوان قراردادی	: دیوان. برگزیده. شرح Divan. Selection. Interpretation
عنوان و نام پدیدآور	: شناختی بر هنر سازه‌های دیوان خاقانی و منظومه‌های نظامی از دیدگاه فرمالیستی / نویسنده سعید نجفی
مشخصات نشر	: شیراز: کتیبه نوین، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	: ۱۶۲ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۲۲-۳۰۷-۱۳۱-۷
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۱۶۱-۱۵۶.
موضوع	: خاقانی، بدیل بن علی، ۵۲۰-۵۹۵ ق. -- نقد و تفسیر
موضوع	: Khaqani, Badil ibn Ali -- Criticism and interpretation
موضوع	: نظامی، الیاس بن یوسف، ۵۳۰؟ - ۶۱۴؟ ق. -- نقد و تفسیر
موضوع	: Nezami, Elias - ibn yusuf-- Criticism and interpretation
موضوع	: خاقانی، بدیل بن علی، ۵۲۰-۵۹۵ ق. دیوان -- نقد و تفسیر
موضوع	: Khaghani, Badil ibn Ali . Divan -- Criticism and Interpretation
موضوع	: نظامی، الیاس بن یوسف، ۵۳۰؟ - ۶۱۴؟ ق. -- برگزیده -- نقد و تفسیر
موضوع	: شعر فارسی -- قرن ۶ ق. -- تاریخ و نقد Persian poetry -- 12th century -- History and criticism
موضوع	: شکل‌گرایی (نقد ادبی) -- ایران Formalism (Literary analysis) -- Iran
شناسه افزوده	: خاقانی، بدیل بن علی، ۵۲۹--۵۹۵ ق. دیوان. برگزیده. شرح
شناسه افزوده	: نظامی، الیاس بن یوسف، ۵۳۰؟ - ۶۱۴؟ ق. -- برگزیده. شرح
رده بندی کنگره	: PIR۴۸۷۹
رده بندی دیوبی	: ۱ف۸/۲۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۹۵۶۷۳۶

عنوان کتاب:	شناختی بر هنر سازه‌های دیوان خاقانی و منظومه‌های نظامی از دیدگاه فرمالیستی
نویسنده:	سعید نجفی
ناشر:	کتیبه نوین
نوبت چاپ:	اول ۱۴۰۱
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۳۰۷-۱۳۱-۷
شمارگان:	۱۰۰۰ جلد
سروراستار و صفحه آرا:	علی داودی
طراح جلد:	حمید قربان پور
چاپ و صحافی:	گاندی
قیمت:	۶۰۰۰۰ تومان

تقدیم به

سال‌ها پیش از این ایام، زمانی که در مقطع دبستان به تحصیل خواندن و نوشتن اشتغال داشتم، چند کتاب با طرح جلد‌هایی رنگارنگ در منزل یافتیم که به خواندن آن‌ها علاقه پیدا کردم و تا این ساعت این اشتغال و علاقه ادامه و توسعه یافته است. اکنون پس از گذشت حدود سی سال هنوز آن‌ها را نگاه داشته‌ام. گزیده‌ای از مثنوی معنوی مولانا، بوستان و گلستان شیخ اجل و منتخب ابیات بانو پروین اعتصامی...

یادم می‌آید پس از چند بار مطالعه و مرور، اغلب ابیات آن کتب را به مفاد «أَلِمْ فِی الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِی الْحَجَرِ» حفظ شدم و هنوز آن‌ها را در خاطر دارم.

آشنایی من با عالم شعر و قلمرو ادبیات فارسی-عرفانی به واسطه علاقه و مطالعات خواهرم به این عرصه بود. او از اوان نوجوانی بهره‌ای از شعر و هنر و دستی بر قلم داشت و دارد؛ از این‌رو این اثر ناچیز را تقدیم او می‌کنم که برایم از جان عزیزتر است.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱۱
فصل اول: فرمالیسم و عنصر سپاهی در شعر فارسی	۱۵
فرمالیسم	۱۷
نظریه پردازان فرمالیسم	۱۹
برخی از اصطلاحات فرمالیسم	۲۱
عنصر سپاهی در شعر فارسی	۲۶
فصل دوم: بررسی اشعار خاقانی و نظامی	۳۱
خاقانی شروانی	۳۳
سبک‌شناسی آثار خاقانی شروانی	۳۶
نظامی گنجوی	۳۹
سبک‌شناسی آثار نظامی گنجوی	۴۰
بررسی اشعار خاقانی شروانی و نظامی	۴۲
بلارک (پلارک)	۴۳
بیدبرگ	۴۵
پالهنگ	۴۶
پیکان	۴۷
تبر	۵۴
ترکش	۵۶
ترگ	۵۷
تیر	۵۸
تیغ	۶۵

۸۲.....	جوشن
۸۴.....	خزنگ
۸۸.....	خشت
۸۹.....	خفتان
۹۱.....	خنجر
۹۳.....	درع
۹۷.....	درفش
۹۹.....	دوال
۱۰۱.....	رایت
۱۰۸.....	رمح
۱۱۰.....	زره
۱۱۲.....	زوبین / ژوبین
۱۱۳.....	سپر
۱۱۶.....	سنان
۱۱۹.....	سهام (سهام)
۱۲۰.....	سیف
۱۲۱.....	شمشیر
۱۲۴.....	عراده
۱۲۴.....	علم
۱۲۸.....	عمود
۱۲۹.....	قاروره
۱۳۱.....	کمان
۱۳۶.....	کمند
۱۳۸.....	کوپال

۱۳۸	.....	گرز / گاودم / گاوسر
۱۴۰	.....	مطرد
۱۴۰	.....	مقراضه
۱۴۱	.....	منجنيق
۱۴۳	.....	ناچخ
۱۴۴	.....	ناوک
۱۴۵	.....	نيزه
۱۴۸	.....	ياسج
۱۵۱	.....	نتيجه گيري
۱۵۸	.....	منابع و مأخذ

مقدمه

فرمالیسم کاربرد زبان‌شناسی در مطالعه ادبیات بود و به دلیل آن که این نوع زبان‌شناسی نوعی زبان‌شناسی صوری بود، فرمالیست‌ها ترجیح می‌دادند به جای تحلیل محتوی (حوزه‌ای که همواره خطر ورود به قلمرو روان‌شناسی و جامعه‌شناسی را در بردارد) به بررسی فرم (صورت) بپردازند. «آن‌ها فرم را بیان محتوی به شمار نمی‌آوردند و به عکس این رابطه معتقد بودند؛ محتوی صرفاً انگیزه‌ای برای فرم، یا موقعیت و بستر مناسبی برای اعمال فرمی خاص بود» (ایگلتون، ۱۳۸۰: ۶). فرمالیست‌ها با تمرکز صرف بر واقعیات ادبی و به کنار نهادن موقعیت بیرونی‌ای که اثر ادبی در دل آن خلق می‌شود، بر جدا کردن موضوع مطالعات ادبی از موضوع دیگر رشته‌ها تأکید کردند. با این‌همه، آنان بر این باور بودند که موضوع مطالعات ادبی کلیت ادبیات نیست، بلکه «ادبیّت» وجه ممیزه ادبیات است (احمدی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۴۵-۴۴). به گفته یاکوبسن «موضوع علم ادبی ادبیات نیست، بلکه ادبیّت» است، عاملی که یک اثر مشخص را به یک اثر ادبی بدل می‌کند. از این دیدگاه، «آنچه حوزه تحلیل ادبی را شکل می‌دهد متن نیست، بلکه تمهیدات معینی هستند که در متن به کار رفته‌اند» (مکاریک، ۱۳۸۵: ۱۹۹).

بدین ترتیب، فرمالیست‌ها «ادبیّت» را در خروج از زبان خودکار و به کار بردن تمهیدات ویژه در متن دانسته‌اند؛ از همین روی مجموعه فرآیندها و شگردهایی که زبان را از «خودکار بودن» خارج کرده و سبب برجسته‌سازی در کلام می‌شوند، «هنر سازه» نامیده‌اند که معادل اصطلاح priem artistic device روسی است. شفیع‌ی کدکنی می‌نویسد: «در زبان انگلیسی پژوهشگرانی که در حوزه فرمالیسم روسی کار کرده‌اند معمولاً در برابر «پریم» روسی device یا artistic device را پیشنهاد کرده‌اند و رواج یافته است ... توجه داشته باشید که آنچه در زبان انگلیسی بدان

figures of speech یا rhetorical figure می‌گویند کارایی‌شان از همان «صنایع بدیعی و اصطلاحات فنون بلاغی» خودمان بیشتر نیست. یک تشبیه (از چشم‌انداز وظیفه و نقش آن) یک priem یا device است. یک استعاره نیز، یک کنایه نیز، یک تقدیم ما هو حقه التأخیر، یک حذفی بلاغی، یک تغییر هنری جای اجزای جمله و جانشین کردن صفت به جای موصوف و هر نوع وسیله‌ای که بر ساحت جمال‌شناسیک «متن» بیفزاید، این‌ها همه مصادیق priem و device اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۱۴۹-۱۵۰). مهم‌ترین رکن نظریه فرمالیست‌ها پژوهش در همین هنر سازه‌ها و چگونگی انگیزش آن‌ها در متن است.

بنابر آنچه گفته شد، «ادبیات و هنر، فرم است و فرم است و فرم است و دیگر هیچ؛ حتی همان چیزی را که شما در ادبیات و هنرها و دیگر ادیان و اسطوره‌ها «مضمون» و «معنی» و یا «پیام» و «محتوی» می‌خوانید، وقتی شناخت عمیقی از آن به دست آوردید متوجه می‌شوید که چیزی جز صورت و ساختار و فرم نمی‌تواند باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۱۱). در میان همه شاعران زبان فارسی، «طریق غریبی» که خاقانی و نظامی در شعر فارسی ابداع کرده‌اند به سبب استحکام لفظ و ترکیبات تازه و نازک‌اندیشی و کاربرد استادانه صنایع ادبی، زبانزد است. واژه‌ها در شعر خاقانی و نظامی در ترکیبی نغز و سنجیده و در ضمن شبکه‌ای درهم‌تنیده از روابط پیدا و پنهان لفظی و معنوی به یکدیگر پیوند خورده‌اند. خاقانی و نظامی به فراوانی از اصطلاحات علوم و فنون مختلف، مانند ریاضیات و نجوم و پزشکی و علوم اسلامی و علوم غریبه، انواع بازی‌ها مثل نرد و شطرنج و... آداب و رسوم عامیانه، اصطلاحات موسیقی، گل و گیاه و ابزارآلات جنگی و... در ساختن تصویرهای بدیع بهره برده‌اند و به دلیل همین پیچیدگی‌هاست که شعر آن‌ها را «شعر خواص» دانسته‌اند. شیوه شاعری خاقانی و نظامی در تکوین سبک سخن‌پردازی چون جلال‌الدین بلخی، عطار نیشابوری، سعدی و حافظ تأثیری جدی بر جای نهاده است. (دشتی، ۱۳۶۴: ۸۵-۱۴۱)

عناصر مربوط به «جنگ» نه تنها در شعر خاقانی و نظامی، بلکه پیش از آن‌ها نیز در قصاید فارسی که روح حماسی در آن‌ها موج می‌زند، وجود دارد (برای نمونه: نک. به: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۳۰۴-۳۱۶). در واقع پیش از خاقانی و نظامی، شاهنامه فردوسی، قصاید مدحی عنصری و

فرخی و دیگران از این اصطلاحات و ابزار برای تصویرپردازی و قدرت‌نمایی در عرصه تخیل بهره‌ها برده‌اند. نکته‌ای که در این میان حائز اهمیت است نوع استفاده و کاربرد این عناصر در دیوان‌های شعری است. عصر خاقانی و نظامی چند قرن شعر را به‌عنوان پشتوانه فرهنگی در مقابل دارد و به همین دلیل برای گریز از ابتذال و تکرار مضامین بر «صورت شعر» توجه بیشتری دارند. از همین روی این دو شاعر هم‌عصر برجسته‌ترین شاعران تاریخ ادبیات از دیدگاه فرمالیستی هستند (حمیدیان، ۱۳۸۸: ۴۲).

مسئله اصلی در این نکته است که ابزارآلات جنگی به‌عنوان یکی از پربسامدترین عناصر تصویرساز «چگونه» در شعر نظامی و خاقانی به‌کار رفته‌اند. این ابزارآلات که شامل تیر، کمان، سنان، نیزه، تیغ یا شمشیر، کیش، گرز، کمند، ترکش، قربان، اسب، بلارک، زره و... است چه هنر‌سازهایی را در شعر این دو شاعر به وجود آورده‌اند که سبب گریز آن‌ها از ابتذال و تبدیل آن‌ها به «عناصر بدیع» شده است؟ بدین ترتیب، هدف اصلی، پاسخ به سؤالات مذکور خواهد بود. گفتنی است که در این کتاب هر کدام از این ابزارآلات به‌صورت مجزا در آفرینش‌های هنری در دیوان خاقانی و خمسه نظامی مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت و مهم‌ترین هنر‌سازهای حاصل از این موضوع را با تحلیل ابیات مربوط به آن‌ها نشان خواهیم داد.

فرم یا صورت شعر مهم‌ترین عرصه تحقیقات ادبی و سبک‌شناسی است و بنابر نظریه فرمالیست‌ها کوشش پژوهشگران باید در پیرامون «چگونگی» ارائه یک مضمون باشد. شاعران برای گریز از ابتذال و تکرار، باید هنر‌سازهایی را در شعر خود ایجاد نمایند که برجسته‌تر از دیگران باشد. ابزارآلات جنگی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین زمینه‌های ایجاد تصویر و انگیزش هنر‌سازها از نخستین اشعار زبان فارسی در قصاید فارسی وجود دارد و تا عصر خاقانی به تکرار و تقلید و ابتذال رسیده است. خاقانی و نظامی به‌عنوان دو شاعر فرمالیست بیشترین توجه خود را بر «صورت» و «فرم» شعر معطوف داشته‌اند تا جایی که در اغلب موارد معنی قربانی صورت شعر می‌شود. ابزارآلات جنگی در قصاید خاقانی و خمسه نظامی برای موضوعات و مضامین بسیار متعددی به‌کار رفته‌اند و بخشی از مهم‌ترین هنر‌سازهای اشعار آن‌ها به‌شمار می‌روند. در این کتاب بر آنیم تا از دیدگاه فرمالیست‌ها به اشعار این دو شاعر هم‌عصر پردازیم.

عنصر سپاهی و لشکری تقریباً از همان آغاز وارد شعر فارسی، به‌خصوص در قصیده، شده است. این عناصر و ابزارآلات در نخستین دوره سبک شعری برای آفرینش‌های هنری و تصویرپردازی مورد استفاده قرار گرفته است. در روند سیر و تحولات ادبی، این ابزارآلات در قالب تکرار مضامین و تقلید مبتذل بارها مورد استفاده گرفته است. خاقانی و نظامی به دلیل توجه و تأملی که در انتخاب کلمه و ایجاد تناسب لفظی و معنوی و ایجاد و انگیزش هنر سازه‌ها دارند، از این ابزارآلات به‌صورت هنرمندانه‌تر و بدیع‌تری بهره می‌گیرند. به‌دلیل توجه شگرفی که خاقانی و نظامی به «چگونه گفتن» دارند، بررسی بخشی از اصطلاحات در اشعار آنها ضروری می‌نماید. ابزارآلات جنگی یکی از مهم‌ترین کانون‌های ایجاد هنر سازه‌ها در اشعار این دو شاعر است.

فصل اول:

فرمالیسم و عنصر سپاهی در شعر فارسی